

PRINOS POZNAVANJU GOSPODARSKIH PRILIKA DRNIŠKOG KRAJA U XIX. STOLJEĆU

Šime PERIČIĆ
Zavod za povijesne znanosti
HAZU u Zadru

UDK 949.75:330.34"19" Drniš
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 29. XII. 1999.

Budući da je gospodarstvo drniškog kraja u XIX. stoljeću do danas ostalo nepoznanicom znanosti i javnosti, autor nastoji prikazati njegov razvitak u to doba. Svoj rad temelji na već znanim i netom pronađenim podacima o tome, prikazanim po zahtjevima ekonomske povijesti. Nova saznanja svjedoče da je pučanstvo toga kraja u navedenom razdoblju živjelo u prvom redu od poljodjelstva, napose vinogradarstva i stočarstva. Te su djelatnosti ponekad znale donositi određene viškove. Pored toga značajnu je djelatnost pučanstva predstavljalo rudarstvo, na žalost, uvijek u rukama stranih kapitalista. Kao drugdje, tako je i ondje bilo kućne radinosti i obrtništva. Kako je Drniš postao čvorištem kopnenih komunikacija, to je pozitivno utjecalo na njegovu trgovinu.

I pored burne prošlosti kroz koju je prolazio Drniš i njegova okolica, o ondašnjim gospodarskim prilikama, pa i onima u novije doba, zna se vrlo malo. A one su uvelike usmjeravale život ondašnjeg pučanstva. Istina, nešto podataka iznio je svojedobno fra Karlo Kosor.¹ Nedavno je pak (1993) u *Kninskom zborniku* donesen rukovet podataka o kretanju broja pučanstva i nekim drugim elementima ekonomske povijesti Drniša u prošlom stoljeću.² Jednako je tako uzgred pisano o rudarstvu drniškog kraja u to doba.³ No, sve su to tek ulomci, korisni za stvaranje vjernije slike o gospodarskom razvoju toga kraja. Stoga držimo shodnim ovdje prikazati njegov razvitak u novije doba, do Prvog svjetskog rata. Naravno, bez pretenzije konačnog oslikavanja toga stanja, tek u mjeri koliko to

¹ Drniš u ogledalu tiska za hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (1860-1921), *Kačić*, 8, Split 1976.

² Lovorka ČORALIĆ – Damir KARBIĆ, Prilog proučavanju demografskog razvitka Knina od 1825. do 1857, 13-26; Ivan CRIKVENČIĆ, Promjena broja pučanstva Knina od druge polovice 19. stoljeća, 27-35; Agneza SZABO, Pučanstvo upravnog kotara Knin u drugoj polovici 19. stoljeća, 36-48.

³ Dinko FORETIĆ, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, *Zbornik o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969, 22; Šime PERIČIĆ, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*, Split 1993, 70-73.

omogućavaju izvorni podaci i dosadašnja literatura. Zapravo, ovdje će biti riječi o demografskom razvoju, poljodjelstvu, stočarstvu, rudarstvu, preradi i trgovini, kako bi slika djelatnosti drniškog pučanstva u navedenom razdoblju postala što jasnijom. Barem se tomu nadamo.

I.

Drniško područje smješteno je između nekoliko planina. Rijeka Krka ga dijeli od područja Skradina. Njegova površina iznosila je u drugoj polovici prošlog stoljeća 658 kilometara četvornih.⁴ Najveći dio toga platoa pokriva Petrovo polje, "najplodniji kraj zagorske Dalmacije".⁵ Kroz to polje protječe rijeka Čikola i ulijeva se u Krku. Klima je, općenito uzevši, dobra, ugodna. Taj prostor pokrivala je mnogovrsna vegetacija. Sretna okolnost bila je, naspram sudbini Knina, što ondje, kažu, nije bilo močvara ni pogibeljnijeg zastoja vodâ. Takva je klima pružala zdravlje i čvrstoću pučanstvu, dugovječnost i darovitost, kako to ističe izvjestitelj iz sredine XIX. stoljeća.

II.

Kako se kretao broj stanovnika toga kraja u XIX. stoljeću? Što je pogodovalo, a što škodilo njegovu prirodnom prirastu? Tome će, nadamo se, dijelom dati odgovor prikaz toga stanja i promjena, pa to ovdje činimo. Iako se u promatranom razdoblju Drniš navodi kao sijelo serdarije, preture i sudbenog kotara, uvijek se radilo o približno jednakoj površini, prostranosti toga upravnog područja, dosljedno tomu i podjednakom broju naselja, njih četrdesetak.

Razlaganje o pučanstvu toga kraja podijelit ćemo u dva dijela. Do 1854, dokle postoje isključivo izvorni, arhivski podaci, i ono druge polovine toga stoljeća, kada raspoložemo tiskanim, službenim brojevanim podacima o tome. Prvi podatak o broju pučanstva toga kraja potječe iz 1809. godine. Tada je u varoši Drnišu obitavalo 696 osoba u 161 obitelji, dok je preostali dio područja, u 39 većih ili manjih naselja, živjelo 11.377 stanovnika.⁶ Ovaj i potonje podatke o ukupnom broju pučanstva područja svrstat ćemo, zornosti radi, u manju tabelu:⁷

⁴ Luigi MASCHEK, *Repertorio geografico-statistico*, Zadar 1888, str. 53; *Općinski rječnik Dalmacije*, XIV, Beč 1908.

⁵ Državni arhiv u Zadru (=DAZd), *Prezidijalni spisi Namjesništva* (PSN), 1845, VI/1, br. 1406/p.

⁶ DAZd, *Spisi Generalnog providurstva*, 1809, Tit. XVIII, rub. 2, br. 7526.

⁷ Bernard STULLI, Grada o stanju u Dalmaciji 1818. godine, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu*, 13, Zagreb 1983, str. 167; DAZd, *Miscellanea*, svež. VI, poz. C; *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125; *Spisi Predsjedništva Uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 6017; *Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru* (=SOPZ), svež. 100, br. 849; svež. 203, br. 6431; *Spisi obitelji Alberti*, svež. II, br. 45. Jamačno su 1842-1847. upravnom području Drniša pripadala neka sela Promine.

Godina	Broj pučanstva
1809.	11.377
1818.	14.276
1830.	14.581
1842.	20.633
1845.	18.465
1846.	21.663
1854.	17.682

Dakle, očito je veliko osciliranje ondašnjeg broja stanovnika ovog kraja, ali i njegov porast. Godine 1845. ondje je bilo 9.933 stanovnika muškog, a 8.532 ženskog spola. Nadalje, bilo je 13.268 rimokatoličke, a 4.708 pravoslavne vjere. Neki tvrde da taj prirast treba zahvaliti pogodnoj klimi. Godine 1847. zabilježeno je 246 osoba više rođenih od umrlih u općini. Te godine je u 41 naselju bilo 2.819 kuća u kojima je obitavalo 2.524 obitelji.⁸ Desetak godina potom u preturi je bilo 47 naselja s 2.978 kuća i 4.658 obitelji.⁹ A to pokazuje određeno raslojavanje obitelji. Da bi se izbjegao bič velikih boginja, koji je znao desetkovati ondašnje, dalmatinska vlada je upriličavala cijepljenje djece protiv te bolesti. To se pokazalo uspješnim. Dva su temeljna razloga izazivala oscilacije broja stanovnika: oskudica hrane i iseljavanje. Naime, početkom 1829. god. oskudica su i glad zahvatili i drniški kraj, kada je pomoć države trebalo oko 2.000 tamošnjih stanovnika.¹⁰ Ona je tome doskočila otvaranjem javnih radova, dio seljaka drniškog kraja bio je zaposlen na gradnji kolnih putova Drniš-Knin i Drniš-Šibenik. Bilo je pokušaja da se neki iskoriste pri otvaranju rudnika u Siveriću.¹¹ Na taj se način pučanstvo održavalo u životu i u njihovim naseljima. Živalj je najviše ovisio o žitu i blagu.¹² Ipak je zimi 1849/1850. god. 1/3 pučanstva trebala pomoć od države, koju mu je ona i pružila.

U drastičnijim prilikama bilo je i iseljavanja. Naravno, toga je bilo i prije, kao ono u studenom 1797. godine.¹³ Najbrojnije iseljavanje pučanstva uslijedilo je zimi 1828/1829. god., kada je iselilo 159 osoba odjednom.¹⁴ Pače, i u razdoblju od 1830. do

⁸ DAZd, SOPZ, svež. 100, br. 849. Godine 1846. u preturi je bilo 2.764 kuća i 2.478 obitelji (F. PETTER, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha 1857, sv. I, 5), dok je pak već slijedeće godine zabilježeno u 41 naselju 2.819 kuća i 2.524 obitelji (DAZd, SOPZ, svež. 100, br. 849). U drniškoj župi je 1854. god. rođeno 140, a umrlo 113 osoba, dok je pak sljedeće rođeno 119, a umrlo samo 87 osoba (DAZd, *Spisi obitelj Zanchi*, kut. 8, 1856).

⁹ DAZd, SOPZ, svež. 203, br. 6431. Godinu dana potom u 49 naselja te upravne jedinice bilo je, kažu, 3.079 kuća (Valentino LAGO, *Memorie sulla Dalmazia*, I, Mleci 1868, LXVIII).

¹⁰ Š. PERIČIĆ, Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu*, 13, 1980, 6-7.

¹¹ ISTO, 23.

¹² ISTO, 10.

¹³ DAZd, *Spisi Dvorske komisije*, XV, br. 2050.

¹⁴ PERIČIĆ, Oskudica i glad ..., str. 29.

1844. god. zabilježen je visok broj useljenika iz drniškog u kninski kraj.¹⁵ Međutim, ta činjenica nije ničim objašnjena. Pored toga, oscilacije u broju pučanstva mogu se dijelom pripisati promaklim pogreškama u popisima pučanstva.

Kako je rečeno, prvi tiskani popis pučanstva i drugih statističkih podataka obavljen je 1857. godine, pa je, u neku ruku, otad smanjena mogućnost prethodnih pogrešaka. Prema tim podacima broj stanovnika općine Drniš kretao se kako slijedi:¹⁶

Godina	Broj stanovnika
1857.	18.099
1860.	19.165
1869.	19.183
1880.	19.457
1890.	26.566
1900.	23.336

Prema tome, u tom razdoblju, ako se izuzme podatak za 1890. godine, nije bilo većih oscilacija u broju pučanstva. Valjda kao nikad dotada. Naspram tomu, u razdoblju od 1857. do 1880. ondje se broj stanovnika povećao za 842 osobe, odnosno 4,52% (a broj kuća samo za 2.64%), zahvaljujući u prvom redu porastu pravoslavnog življa. U potonjih dvadeset godina prošlog stoljeća zabilježen je porast pučanstva za 19,94% (odnosno 3.879 stanovnika), ali ipak manji negoli, recimo, na području općine Knin.¹⁷ Dakako, ako zanemarimo brojku iz 1890. Uzevši pak čitavu drugu polovinu XIX. stoljeća, taj porast je iznosio 25,36%.

Te činjenice još bolje potvrđuju neki drugi podaci. Tako se zna da je 1860. god. u općini bilo jedno vjenčanje na 188, jedno rođeno dijete na 26,58 te jedna umrla osoba na 51,51 stanovnika.¹⁸ Kakav je bio odnos rođenih i umrlih na tom području osamdesetih i devedesetih godina, dijelom nam pokazuje primjer župe Drniš.¹⁹

¹⁵ ČORALIĆ-KARBIĆ, 21.

¹⁶ SZABO, 42-43; *Statistica generale della Dalmazia*, I, Zadar 1862, 8-9; Podatak za 1890. donosi Mirko KORENČIĆ (*Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979, 212), koji se ne uklapa u te brojke. Tim brojkama zahvaćena su još neka sela tog područja. Od 19.457 stanovnika općine, koliko ih je bilo 1880., njih 18.975 bilo je nepismenih (*Memoriale della Camera di commercio e d'industria*, Zadar 1884, 17). Sâm Drniš je 1857. brojio 1.324, a 1910. god. pak 1.673 duše, što znači porast od čak 42,06% (SZABO, 38).

¹⁷ SZABO, 36-38; *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar 1885, 16.

¹⁸ *Statistica generale della Dalmazia*, II, 1862, 165, 169, 181, 194.

¹⁹ KOSOR, 123.

Godina	Rođenih	Umrlih	Godina	Rođenih	Umrlih
1880.	194	117	1890.	187	183
1881.	194	91	1891.	213	105
1882.	180	102	1892.	227	148
1883.	198	93	1893.	211	123
1888.	188	181	1894.	219	139
1889.	212	239	1895.	208	204

Ako je moguće ove podatke prisposodobiti i ostalom dijelu toga područja, onda bi se moglo pretpostaviti da su rađanja uveliko nadvisivala umiranja, izuzev nekih godina. Kažu da je uočljiv velik pomor djece ispod 10 godina zbog gladovanja i raznih bolesti. Od toga jedino odudara 1889. godina, kad je u župi Drniš umrlih bilo više negoli rođenih, jamačno uslijed izuzetnih životnih nepovoljnosti. Možda su tomu bile razlogom i higijenske neprilike, koje su i inače izazivale veliku smrtnost pučanstva.²⁰ Pače, sredinom 1873. god. u Drnišu su dnevno umirale dvije osobe, valjda od gladi, a 1877. god. su u nekim selima njegove okolice djeca uvelike umirala od ospica.²¹ Glad i boleština bili su čest gost drniškog kraja. Studen, tuča i suša uzrokovali su gotovo neprekidanu oskudicu živežnih namirnica. Godine 1874. tim je krajem bjesnila "nečuveni glad". Pet godina potom glad je vladala Petrovim poljem i Miljevcima. U Drnišu je, kao 1891. god., od groznice znalo odjednom bolovati 80% pučanstva.²² Poslije slabe žetve 1897. pučanstvu je prijetila "glad i ljuta nevolja",²³ koja je, naravno, izazvala i povećanu smrtnost. Oskudica nije jenjavala ni početkom XX. stoljeća. Samo u župi Mirilović u dva su mjeseca 1904/1905. od gladi i groznice umrle 44 osobe.²⁴ Svakako bi smrtnost bila još učestalija da pokrajinska vlast nije priskakala određenom količinom namirnica i novca. Pored toga, vlast je znala organizirati javne poslove. "Kada je glad morio zemlju" (Dalmaciju) 1879. i 1880. god. uređivani su svugdje po pokrajini predjelni putovi, što je narodu bila prilika "da zasluži komad kruja".²⁵

Siromaštvo, bijeda i glad znali su pučanstvo prisiljavati i na iseljavanje, privremeno ili stalno. Ono je započelo 1865. godine. Otad je iseljavanje postalo svakodnevnim pojavom. Prije se odlazilo u susjednu Bosnu, a tada u Banat i Slavoniju.²⁶ Zna se da je 1883. god. iz ovog područja u Slavoniju otišlo 100 osoba.²⁷ Ali to nije bio usamljeni slučaj. Početkom ovog stoljeća počelo je iseljavanje i u Ameriku, dakle ono trajno iseljavanje.²⁸ U

²⁰ ISTO, 75.

²¹ ISTO, 76.

²² Frano RADIĆ, Letimice kroz Dalmaciju, *Vienac*, Zagreb 1891, br. 36, str. 574.

²³ KOSOR, 64, 66-67.

²⁴ ISTO, 68.

²⁵ *Brzopisna izvješća pokrajinskog dalmatinskog sabora, 19. zasjedanja, Zadar 1884, 274.*

²⁶ KOSOR, 65, 76.

²⁷ ISTO, 66; *Brzopisna izvješća pokrajinskog dalmatinskog sabora, 27. zasjedanje, Zadar 1893, 868.*

²⁸ KOSOR, 124.

razdoblju od trideset godina (1880-1910) iz kotara Knin, u kojem je bila i općina Drniš, iselilo se 13.100 osoba, odnosno 63% prirodnog prirasta pučanstva.²⁹ I ta činjenica potvrđuje pogubne životne uvjete stanovništva, koje je tražilo "mjesto pod suncem" na drugom dijelu zemaljske kugle.

III.

1. Poljoprivreda

1.1. *Korisne površine.* Prema ocjeni mjerodavne osobe iz sredine XIX. stoljeća zemljište polja drniškog kraja je duboko, debelo, glinasto i pokriveno biljem, dok je ono podno planina "lagano", slabo hranljivo, pa je stoga trebalo mnogo gnojiva. Na mnogim mjestima bilo je crvenice i zemlje koja sadrži željezo. To je dakle pretpostavljalo primjereno korištenje tih zemalja. Neki suvremenici tvrde da je Petrovo polje "najplodniji kraj zagorske Dalmacije".³⁰

Kako je pak izgledalo korištenje te zemalje u prošlom stoljeću, najbolje pokazuju podaci iz nekoliko raspoloživih podataka zabilježenih nekih godina, pa ih ovdje donosimo tabelarno.³¹

Vrst zemlje	h e k t a r a			
	1845.	1857.	1869.	1900.
oranice	5.108	6.870	11.500	11.089
vrtovi		119	290	318
vinogradi	686	675	1.150	2.371
pašnjaci	39.454	23.895		37.848
šume	12.634	8.663		13.595
livade		974	400	381

Ove brojke ne ulijevaju veliko povjerenje, ali drugih nema. Ako je njima vjerovati, oranice su postajale sve prostranije do polovice prošlog stoljeća da bi potom njihova površina opadala, jamačno na račun površina vinograda. Potonji su bili u stalnom porastu, shodno trendu u čitavoj pokrajini. Porast šumskih površina je, zacijelo, uvjetovan pošumljavanjem u zadnjim desetljećima prošlog stoljeća. Prema tomu, korisno tlo je 1869. godine pokrivalo 64.596, 1880. god. 65.911, a 1900. god. pak 75.502 hektara.³² Reći ćemo i to da su zemlje preture 1857. god. bile podijeljene na 98.000 parcela. Poslije je njihov broj diobom, naravno, rastao.

²⁹ CRIKVENČIĆ, 28-29.

³⁰ Vjekoslav KLAJIĆ, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, Zagreb 1881, II, 59.

³¹ DAZd, PSN, 1845, I/1, br. 1406/p; L. MASCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia za 1876/77*, 112; E. FENZI, *Il problema nel distretto di Dernis*, Zadar 1904, 14; *Općinski rječnik ...*, str. 69.

³² MASCHEK, *Manuale ...*, str. 112; *Statistika obćina kraljevine Daklmacije*, Zadar 1882, 16.

Premda vode Čikole nisu nikad bile tako bogate kao one rijeke Krke kod Knina, ipak je ona često znala, istina povremeno, uzrokovati pustošenje Petrova polja, kako je to istaknuto u prvoj polovini prošlog stoljeća.³³ Ta je činjenica pretpostavljala pokušaje uređenja njezina toka. Stoga je još 1820. god. bilo pokušaja regulacije Čikole, ali je to bilo uređeno tek neznatnim dijelom. Povodnji rijeke su i nakon toga znali uništavati oranice i druge kulture, pa i mostove i ceste. Zna se da je 3. i 4. listopada 1894. god. poplava uništila velike površine porječja rječice, te oštetila ili sasvim razorila neke mostove, puteve i mlinice.³⁴ Šteta je procijenjena na 200.000 fiorina, za ono doba ogromnu svotu novca. Taj slučaj je zorno ukazao na potrebu obuzdavanja toka rijeke, kako se to ne bi ponovilo. No, novca, dakako, za takvo što nije bilo. Tek su 1908. god. poslovi na regulaciji Čikole započeli³⁵ i trajali nekoliko godina.

1.2. *Poljodjelska proizvodnja.* I pored svih nedaća, poljodjelstvo je bilo i ostalo poglavitim izvorom života pučanstva, kako to tvrdi mjerodavni suvremenik.³⁶ Poljodjelska se proizvodnja uglavnom oslanjala na žito, vino i blago. Navedene površine ukazuju na činjenicu da je ratarstvo i tada najznačajnija grana poljodjelstva. Od žitarica se najviše uzgajao kukuruz, ječam i pšenica, ali ne uvijek. Daleko manje su uzgajana sočiva, mahunarke i krumpir. Zapravo je na području kopnene sjeverne Dalmacije krumpir najviše uzgajan upravo u okolici Drniša.³⁷

Do sredine prošlog stoljeća proizvodne količine uglavnom su nadmašivale potrebe domaćeg pučanstva. Gotovo sva zemlja bila je zasijana žitom i sočivom. Prinos tih kultura stalno je oscilirao, ovisno o plodnosti zemlje i načinu njezine obrade, te maru obrađivača. Raspoložemo s nekoliko brojčanih podataka. Jedno izvješće kaže da je 1838. god. u drniškoj preturi dobiveno 36.626, a sljedeće pak 32.235 kvintala žita. Prve godine dobiveno je oko 9.105 kvintala raznog sočiva. Veći dio toga žita činila su ona bijela, a manji dio pak sitna žita.³⁸ Spomenuto izvješće iz 1845. god. svjedoči da se prethodnih godina dobivalo godišnje oko 53.140 kvintala žita, najviše ječma i kukuruza. Sočiva se dobivalo oko 450 kvintala, a krumpira pak do 22.400 kg godišnje. U to vrijeme ondje se uzgajala mala količina industrijskog bilja, tek nešto lana i konoplje. To se uzgajalo samo u nekim planinskim selima toga kraja.³⁹

³³ KLAJČIĆ, 59; Emilio SCHATZMAYER, *La Dalmazia*, Trst 1877, 57; Ivan PEDERIN, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split 1989, 41.

³⁴ KOSOR, 67, *Brzopisna izvješća ..., 30 zasjedanja*, Zadar 1895, 44.

³⁵ KOSOR, 79.

³⁶ FINZI, 8.

³⁷ Stijepo OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Split 1990, 44.

³⁸ DAZD, *Spisi Registrature* (SR), 1842, I/8, br. 9630. Varičak je zapremao oko 10 litara, odnosno 7-8 kilograma žita ili sočiva.

³⁹ Bernard STULLI, *Grada o gospodarstvu Dalmacije u prvoj polovici XIX stoljeća, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, 10, 1980, 178., Š. PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ..., str. 39.* Mecen je zapremao 61,5 litara, oko 50 kg žita.

Ratarska proizvodnja nije se bitno mijenjala ni sljedećih desetljeća. Nju iskazuju dva dostupna nam izvora. Tako se zna da je 1868. god. ondje dobiveno ukupno samo 30.000 kvintala raznog žita, najviše ječma (11.300 q), kukuruza (5.500 q) i pšenice (4.500 kvintala). Ta je ljetina donijela još 240 kvintala sočiva, 55 q povrća, 210 kvintala krumpira, te 45 kvintala repe.⁴⁰ Jednako je tako pučanstvo sakupilo 28.000 kvintala sijena, te 65.520 kvintala slame za potrebe stajske, zimske prehrane domaćeg blaga. Zacijelo se tu radilo o izrazito nerodnoj godini. Da je tome bilo tako, svjedoči primjer 1877. godine. Naime, te je godine žito zasijano na 7.970 hektara zemlje, a požnjeveno pak oko 76.000 kvintala raznog žita, najviše kukuruza (50.000 q). Nadalje, na 15 ha zemlje ubrano je oko 70 q mahunarica, a na 30 ha pak oko 250 kvintala raznog zelja. Na površini od 10 ha dobiveno je oko 8.000 kvintala krumpira. Od žitarica najbolji prinos dala je raž, 12 q po ha, dok su proso i sirak rodili najslabije, tek 4 kvintala po ha.⁴¹ Uzevši u cijelosti potonje godine, bila je ljetina mnogo obilatija, žita i drugih proizvoda dobiveno u tolikoj mjeri da su bili dovoljni potrebama pučanstva.⁴² Prethodne su godine bile nerodne, pa se hrana morala uvoziti. Godine 1870. u Drnišu je uspostavljeno Poljodjelsko društvo, čija je primarna svrha bila unapređenje ukupne poljodjelske proizvodnje toga područja.⁴³ Unatoč tomu, ondje je i poslije bilo slabih ljetina, kao one 1888., 1897, 1902. i 1905. godine.⁴⁴ Pače, potkraj toga stoljeća četiri su godine zaredom (1896.-1899.) bile izrazito nerodne ljetine.⁴⁵ Najgora je, čini se, bila 1888. godina, kad je nestalo i “samog sjemena, ter ako jedan narod neima nade žetvi, mora da propadne”.⁴⁶ Neke su radnje bile obustavljene zbog smrti “radnji sposobne članove obiteljske zadruge”. Slabu su ljetinu pored suše znali uzrokovati i drugi razlozi, ali manje pogubni od nje. Ipak, u zadnjem desetljeću prošlog stoljeća kultiviranje žitarica u tom kraju, napose na Petrovu polju, koje je zapremalo 325 km četvornih, obavljalo se marljivo i uspješno. Najviše se i tada, začudo, ondje uzgajao kukuruz.⁴⁷ Valjda se to činilo zato što se držalo da pruža najveću potporu prehrani pučanstva, upravo svojim obilatim urodom.

⁴⁰ DAZd, SR, 1869, VIII/3 B, br. 72(16516).

⁴¹ ISTO, 1877, XI A, br. 1294. Začudo urod ljetine izražen je hektolitrima, iako je prethodne godine nastupio metrički sustav. Jedan hektolitar žita i povrtnica težio je oko 75 kg.

⁴² MASCHEK, *Manuale per ...*, str. 112.

⁴³ *Narodni list*, 9, Zadar 1870, br. 98, dodatak.

⁴⁴ KOSOR, 67-68; DAZd, SR, 1888, VIII/3 A, br. 2991(9800); FENZI, 19.

⁴⁵ KOSOR, 68.

⁴⁶ DAZd, SR, 1888, VIII/3 A, br. 2991.

⁴⁷ RADIĆ, 574; Janko IBLER, *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba*, Zagreb 1892, 54.

Pasivnost drniškog kraja navela je neke tamošnje poljodjelce na pokušaj uzgoja duhana još sredinom XIX. stoljeća. Naime, onda su obavljani pokusi takve proizvodnje koji su posvjedočili mogućnost unosnog uzgoja te industrijske bilje u okolici Drniša i Vrlike.⁴⁸ No, tada pravi, veći njegov uzgoj i nije započeo, jamačno uslijed protivljenja vlasti. Štoviše, ni onda kad je u Dalmaciji (1886.) konačno dopušten slobodni uzgoj duhana, u njezinim najpasivnijim dijelovima to nije uslijedilo ni na ovom području, nego tek tri godine potom.⁴⁹ Ispočetka su to činili samo neki, rijetki seljaci. Kako se to pokazalo uspješnim, vlada je 1895. dopustila zasađivanje 180.000 struka duhana.⁵⁰ Nisu međutim poznate prave količine ubranog duhana. Zna se tek da se otada duhan uzgajao na cijelom kopnenom zaleđu Dalmacije, te da je najbolje uspijevao kod Trogira, Muća, Drniša, Skradina i Kistanja.⁵¹ Stoga se može pretpostaviti da je to donosilo nešto novca i pučanstvu drniškog kraja, kao nadopunu inače bijednih obiteljskih budžeta.

Nekad zabranjivana kultura vinove loze, u ovom razdoblju se počinje ondje sve više uzgajati. Prvi vinograd u drniškom kraju podignut je 1796. godine, što je učinio župnik u naselju. To je zapravo bio prvi vinograd "iza brda".⁵² Prvih desetljeća prošloga stoljeća loza je zasađivana najprije u poljima, a potom na brdima Zagore i Miljevaca. Već do sredine toga stoljeća neke se oranice pretvaraju u vinograde, naravno, na štetu proizvodnje žitarica. Uzgoj loze poticali su ondje feudalni vlasnici zemlje i seljaci, stoga što je tamo cijena vinu bivala većom nego u primorskim mjestima Dalmacije. Pače, već onda se u okolici Drniša uz slabije sorte loze počelo uzgajati *muškat* i *hrvaštinu*.

Podaci o onodobnoj proizvodnji vina doista su rijetki. Ipak, iako sporadični, oni daju određenu sliku, priličan uvid u tu proizvodnju. Tako se zna da je 1838. god. u drniškom kraju proizvedeno 14.701, a od pučanstva konzumirano čak 14.646 barila vina.⁵³ Nadalje, 1838. god. u preturi je dobiveno 52.014, a sljedeće pak 94.719 sića vina. Potonja godina je donijela, u usporedbi s prethodnom, čak 82% porasta proizvodnje.⁵⁴ Pored toga to pokazuje i velike oscilacije te proizvodnje. Puno puta spominjani izvor kazuje da se u petom desetljeću ondje proizvodilo godišnje preko 15.000 emera vina. Pače, 1843. samo je "hrvaštine" proizvedeno 2.000 barila.⁵⁵ Dakle, već onda je vino počelo istiskivati proizvodnju žita, te postalo poglavitim poljodjelskim proizvodom drniškog pučanstva.

⁴⁸ Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju uzgoja duhana u Dalmaciji, *Acta historico-oeconomica*, 22, Zagreb 1995, 27.

⁴⁹ ISTO, 29.

⁵⁰ *Il Nuovo cronista di Sebenico*, 4, Trst 1896, 43.

⁵¹ PERIČIĆ, Prilog poznavanju uzgoja duhana ..., str. 30-31, E. SMIRICH, *La Dalmazia non è povera*, Zadar 1920, 18-19. Da je prinos duhana bivao obilat svjedoči i činjenica što je u Drnišu ubrzo uspostavljeno odgovarajuće skladište (PERIČIĆ, Prilog poznavanju uzgoja duhana ..., str. 31).

⁵² Andrija TAMBAČA, *Vinogradarstvo i vinarstvo šibenskog kraja kroz stoljeća*, Šibenik 1998, 129.

⁵³ DAZd, PSN, 1836, VI/1, br. 317.

⁵⁴ DAZd, SR, 1842, I/8, br. 9360. Sić je mjerio 11,7 litara.

⁵⁵ DAZd, PSN, 1843, VI, br. 1953. Emer je mjerio 56,6, a barilo pak 64,5 litara.

U drugoj polovici toga stoljeća, čini se, ondje se najviše uzgajala "hrvaština".⁵⁶ Na sreću, kad je 1854. god. bolest luga pohodila dalmatinske vinograde, drniški su bili od nje pošteđeni.⁵⁷ Poput ostalog dijela pokrajine, tako je i drniški kraj potom vinogradarstvu pridavao sve veću pozornost, očekujući od toga određenu financijsku korist, veliko obogaćenje obiteljskih budžeta. Vinova loza je pokrivala sve veće površine. Još potkraj XIX. st. one rastu iz godine u godinu.⁵⁸ Tako je bilo do početka ovoga stoljeća, kad je filoksera pohodila i vinograde drniškog kraja.⁵⁹ Dakako, i proizvodnja vina je trebala pratiti taj trend. No bilo je i odstupanja od toga. Naime, 1863. god. očekivalo se ondje urod 6.000 barila vina, a to je bio prosjek uroda grožđa prethodnih godina.⁶⁰ Pet godina potom dobiveno je ondje samo 8.800 emera vina.⁶¹ A to su doista bile male količine, čak u usporedbi s onima iz sredine stoljeća. Gotovo upola manje. Jamačno se tu radilo o izuzetno mršavim jematvama, koje su uzrokovali nepoznati nam razlozi. Ni u sljedećem desetljeću nije bilo bolje. To nam svjedoči i podatak iz 1877. godine, kad je na tom području dobiveno 8.426 hektolitara vina.⁶² Tada je prinos vina bio oko 6,5 hl po hektaru vinove loze, što je bilo jedva isplativo obrađivačima odnosno njezinim uzgajivačima. To bi moglo značiti slabo, neracionalno uzgajanje te kulture, ili pak česte vremenske nepogodnosti koje su uništavale urod grožđa.

Naspram tomu, mnogo je bolje glede toga bilo u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća. Zadnje godine (1900.) ondje se uzgajala loza na površini od preko 2.370 hektara. Zornosti radi, tadašnje količine proizvodnje vina donijet ćemo u tabeli.⁶³

Godina	hektolitara		
	bijelog	crnog	svega
1894.			26.032
1895.	300	17.200	17.500
1896.	950	31.050	32.000
1898.	300	27.259	27.559

Ove brojke pokazuju znatan porast proizvodnje vina drniškog kraja. Ipak, i tada su očite prilične oscilacije, uzrokovane u prvom redu sušom. Jednako tako je zamjetljiva pretežnost proizvodnje crnog vina. Oscilacije uroda dijelom objašnjava i prinos grožđa

⁵⁶ MASCHEK, *Manuale ...*, str. 112; KLAJIĆ, 59; IBLER, 163.

⁵⁷ DAZd, SR, 1855, VIII/3 A, br. 183.

⁵⁸ Rudolf KRALJEVIĆ, *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvjet 20. stoljeća*, Split 1994, 79-80; Josip DEFILIPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997, 54-55.

⁵⁹ KRALJEVIĆ, 184. Postoje naznake da je prethodno i peronospora napala ondašnje vinograde, ali o tome nema pojedinosti (KOSOR, 78).

⁶⁰ DAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, kutija 8, *Prenotazioni speciali*.

⁶¹ DAZd, SR, 1869, VIII/3 B, br. 72(16516).

⁶² DAZd, SR, 1877, XI A, br. 1294.

⁶³ Miho TARTAGLIA, *Vinarski vodič za Dalmaciju*, Split 1899; KRALJEVIĆ, 79-81, 156; DEFILIPIS, 54-55.

odnosno vina. Naime, 1894. god. prinos vina iznosio je 11,4, a sljedeće godine pak daleko veći – 14,4 helikoptera po hektaru. Unatoč tomu, bio je to gotovo najniži prinos vina u Dalmaciji.

Neki kazuju da je u to doba proizvodnja vina u sudskom kotaru Drniš dostizala čak 40.000 hektolitara.⁶⁴ No, znajući stvarne količine proizvodnje, ta nam tvrdnja izgleda pretjeranom, to prije što nema nikakva uporišta u izvorima. Zsigurno se tu radi o aproksimativnoj procjeni pojedinaca, izrečenoj prije berbe grožđa. U svakom slučaju ondašnje su proizvodne količine vina predstavljale viškove, pretičak nakon zadovoljavanja prehrane ondašnjeg pučanstva. Višak je prodavan ličkim i drugim kupcima. Sve to pak pokazuje da je uzgoj vinove loze u drniškom kraju obavljan bolje, suvremenije nego prije, poput onoga u ostalom dijelu pokrajine.

Budući da je na tom prostoru zimi bilo vrlo studeno, (te puhali sjeverni vjetrovi), maslina se uzgajala vrlo malo. Do sredine XIX. st. ona je uzgajana jedino na obroncima brda: u selu Kos, u dolini Bristane nedaleko Roškog slapa, te na padinama Promine, u Badnju i Siveriću. Dotle su ondje maslinici pokrivali tek 10 kampa zemlje, koji su godišnje znali davati do 60 barila maslinova ulja. Poznato je pak da su u desetgodištu 1831.-1840. na tom području bila zabilježena samo 1.973 plodonosna stabla masline. Svakih 100 stabala donosilo je 182 funte ulja, dakle manje od litre po stablu. Isti izvor kaže da se ondje godišnje prosječno dobivalo 36 stotinjaka funti ulja. A to je bio najslabiji prinos maslina u pokrajini.⁶⁵ Sljedećih desetljeća ulja se ondje pravilo daleko manje. Tako je 1868. god. zabilježen prinos od samo 20 emera. Jamačno je razlog tome bio u sve većem uzgoju vinove loze, kako je to bilo i drugdje po Dalmaciji.

Pored maslina ondje se uzgajao orah, bajama, jabuka, kruška i trešnja, ali u manjoj količini. Po vinogradima su znale biti zasađivane smokve. Godine 1868. ondje je ubrano 390 mecena tih vrsta voća.⁶⁶ Nadalje, do te godine na tom području je posađeno oko 3.000 stabala murve. Poslije je u Drnišu djelovao rasadnik plodonosnih stabala, pa je stoga njihov broj sve više rastao.⁶⁷ Domalo je uređen još jedan rasadnik. Poljodjelsko društvo u Drnišu je do 1880. god. okolnom pučanstvu razdijelilo oko 2.000 bajamovih i 10.000 kestenovih sadnica.⁶⁸ Na žalost, i pored svih tih nastojanja ondašnje voćarstvo nije bogzna kako unaprijeđeno. Zna se tek da je 1877. god. obrano 90 hektolitara (oko 90 kvintala) raznog voća, što je jedva moglo zadovoljiti potrebe ondašnjeg pučanstva. Posjetitelj Drniša oko 1890. god. zapaža da u njegovoj najbližoj okolici nema mnogo stabala voćaka. Jamačno je slično bilo i u udaljenijim mjestima.

⁶⁴ *Pučki list*, 8, Split 1894, br. 12; Stanko OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split 1955, 164. Tada su u kotaru Knin proizvedene 34.000, a u onom Skradina pak 26.000 hl vina.

⁶⁵ PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, Prilog.

⁶⁶ DAZd, SR, 1869, VIII/3 B, br. 72(16516).

⁶⁷ *Gospodarski list dalmatinski*, 6, Zadar 1877, br. 2.

⁶⁸ KOSOR, 80-81.

1.2.1. *Stočarstvo*. Vidjeli smo da su tijekom prošlog stoljeća više od polovice on-dašnjih korisnih zemljanih površina pokrivali pašnjaci. Kako ondje nije nedostajalo ispaše ni za ljetnih mjeseci, to se mogao uzgajati velik broj blaga, napose onoga sitna zuba. Zna se da do sredine toga stoljeća ondje ima dosta blaga koje se najvećim dijelom napasao po padinama Promine, Svilaje, Kamenskog i drugih gora. Blago koje ondje nije nalazilo dovoljno paše napasano je u odvojenim stadima, tzv. "strukama". Tek za izuzetno sušnih ljetâ jedan se dio ovdašnjeg blaga znao izgoniti na susjedna bosanska brda i planine, za što je tamošnjim vlastima plaćana određena pašarina. Naime, za korištenje pašnjaka i sječu drva plaćalo se 6 fiorina, točnije za ispašu 100 glava sitnog blaga, ne računajući janjce i kozliće, a 5 karantana za svako govedo. O tome je skrbio vođa stada.⁶⁹ Slično je bilo i sljedećih desetljeća, napose poslije 1878. godine.

Na tom području uzgajane su mnoge vrste blaga. Kako se kretao broj pojedine vrste u drniškom kraju (općini, preturi, sudskom kotaru) tijekom prve polovice prošlog stoljeća, najbolje pokazuju podaci iz sporadičnih godina. Radi bolje preglednosti donosimo ih u tabeli.⁷⁰

Vrsta blaga	1818.	1830.	1842.	1845.	1847.	1854.
konja	1.248	1.219	2.307	3.344	3.216	2.515
magaraca	492	424	385	624	122	783
mula		2	4	4	4	10
goveda	4.294	5.479	4.940	8.982	12.456	16.865
ovaca		36.369	71.910	90.622	74.243	110.457
koza	51.216	13.172	26.105	34.464	30.847	34.033
svinja		1.194	2.860	4.660	3.207	5.536

Ovo su isključivo arhivski podaci, prije pojave onih tiskanih. Stoga su ovdje uključeni i oni iz 1854. godine. Godine 1818. ovce su i koze predočene zajednički, ali bez broja svinja, kojih je zasigurno bilo. Brojke pokazuju velike oscilacije ondašnjeg blaga, ali isto tako njegov porast do sredine stoljeća, kada je on dostigao vrhunac. To se najviše odnosi na ovce. Broj koza je stagnirao, bolje reći ostao na istoj razini. Zamjetan je i porast broja svinja. Oskudica livada priječila je veći uzgoj krupna blaga, ali je on svejedno bio u stalnom porastu. Velike oscilacije u broju blaga ima nekoliko razloga. Najčešće je to bila stočna pošast. K tome, blago je znalo ugibati i zbog oskudne ispaše, kako je to bilo 1847. godine.⁷¹

⁶⁹ DAZd, PSN, 1845, I/1, br. 1406/p.

⁷⁰ B. STULLI, Građa o stanju ..., str. 167; DAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125, *Spisi Predsjedništva Uprave državnih dobara u Trstu*, svež. 1, br. 6017, PSN, 1845, I/1, br. 1406/p; SOPZ, svež. 203, br. 6431; LAGO, LXVIII-LXIX.

⁷¹ DAZd, SOPZ, svež. 100, br. 849.

Godine 1857. pojavio se prvi tiskani popis blaga u pokrajini, koji su potom slijedili otprilike svakih desetak godina. Evo i njih svrstanih u tabelu.⁷²

Vrsta blaga	1857.	1869.	1880.	1900.	1910.
konja	2.050	1.639	1.839	2.192	1.762
magaraca	855	657	619		1.154
mula	7	37			23
goveda	11.786	7.860	8.180	7.119	7.900
ovaca	111.424	78.671	72.795	50.390	83.984
koza	37.408	16.785	2.480	2.289	5.934
svinja	2.912	2.257	1.536	3.711	3.746

Kad se usporede ove dvije tabele, proizlazi očita činjenica da je najveći broj blaga u ovom kraju zabilježen u šestom desetljeću. I u ovom razdoblju ondje je prevladavalo blago sitna zuba. Jednako tako je zabilježen velik pad broja ovaca i koza, koji je opet porastao na početku ovoga stoljeća. Napose drastičan bio je pad broja koza, jamačno pod utjecajem mjera koje je sprovodila glede toga dalmatinska vlada. Svakako se na život pučanstva najviše odrazilo opadanje broja ovaca. Naravno, blaga je bilo u svim naseljima općine. Godine 1900. najviše ovaca bilo je u Radoniću i Štikovu, koza u Baljcima, goveda u Štikovu, konja u Gradcu, a svinja u Mirlovću. Prema brojkama iz 1857. godine, stočarstvo je drniške općine bilo razvijenije od onog kninske. Na 10 stanovnika ondje je dolazilo prosječno 66 grla raznog blaga.⁷³ Dakle, kako se XIX. stoljeće približavalo svom kraju, tako je broj ukupnog blaga znatno opadao, čak je prepolovljen. Tome su uzrokom bili mnogi razlozi. Naime, pored čestih i dugih sušnih razdoblja, kada je blago znalo uvelike ugibati, još pogubnije su se pokazivale stočne bolesti. Tako znamo da je 1863. god. drniško područje pohodila "goveđa kuga" (*peste bovina*), kada je u Drnišu, Štikovu i Bogetiću uginulo 386 goveda.⁷⁴ Nadalje, 3. svibnja 1888. javlja drniški načelnik Nakić dalmatinskom namjesniku Blažekoviću, kako "uslijed poštasti ... Nestalo je blago, taj poglaviti izvor dobitka ovog pučanstva ...".⁷⁵ Osamdesetih godina općinski su pašnjaci razdijeljeni seljacima, koji od njih, poradi nekih nepravilnosti, nisu izvlačili očekivanu korist. Pače, oni su nakon toga smanjili broj držana blaga. Za zadnje poštasti (1888) u općini je uginulo oko 30.000 glava sitne i nekoliko stotina glava krupna blaga. Slično se ponovilo već sljedeće godine.⁷⁶

⁷² DAZd, *Spisi obitelji Borelli*, svež. 109; MASČEK, *Manuaale per regno di Dalmazia za 1872; Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar 1885, 70-71; F. IVANIŠEVIĆ, *Statistika 1910*, Split 1910, Prilog A; *Gospodarski vjesnik*, 20, Zadar 1912, br. 23.

⁷³ SZABO, 40. Prva postaja za oplemenjivanje kobila u Dalmaciji utemeljena je u Drnišu još 1858. god. (OŽANIĆ, 256).

⁷⁴ DAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, kut. 8, *Prenotazioni speciali*.

⁷⁵ DAZd, SR, 1888, VIII/3 A, br. 2991(9800).

⁷⁶ KOSOR, 67, 72. Na izložbi u Skradinu 1875. dva su ondašnja stočara (J. Manojlović, S. Kulušić) bila nagrađena malom novčanom nagradom odnosno kolajnom (*Gospodarski list dalmatinski*, 4, 1875, br. 19).

Kako neki tvrde, prije 1886. god. na tom području znalo je biti oko 200.000 glava blaga, da bi te godine broj spao na ciglih 50.000 (Kosor). Tako se dogodilo da je već 1880. na području općine bilo 45 glava blaga na 10 stanovnika, a u Kninu pak 37 glava na 10 stanovnika.⁷⁷ Kako se radilo o drastičnom opadanju ovčarstva, to je pogodilo većinu pučanstva, jer je ovčarstvo bilo poglavitim izvorom hrane. Naime, velik broj ovaca i koza pučanstvu je nadoknađivalo mršave prinose zemljoradnje. Blago je bilo značajno ne samo poradi mlijeka, sira i mesa, nego i zato što je ono davalo znatne količine koža, vune i kostrijeti za izradu obuće i odjeće, te raznih drugih korisnih predmeta. Goveda su uzgajana u prvom redu radi tegljenja. Godine 1868. u općini je dobiveno 10.000 funti vune, te 500 glava teladi, 18.936 janjaca i 5.662 kozlića. To je onda zabilježeno kao određeni dobitak od stočarstva te godine. K tome, pučanstvo je pravilo još prilično velike količine sira i maslaca, više negoli ga je trošilo. Poslije se pak ondje pravilo malo sira, što je značilo neracionalno korištenje mlijeka.⁷⁸

Pored blaga sitna i krupna zuba ondje je povremeno bilo zastupljeno svilogojstvo i pčelarstvo, te grane sitnog stočarstva. Zna se, naime, da je u općini 1861. god. ubrano 386 libri dudova svilca.⁷⁹ Iako se potom ondje zasađivalo priličan broj duda, izvlačenje je čahurica bivalo sve skromnije, te ubrzo sasvim napušteno. Naspram tomu, ondašnja klima pogodovala je uzgoju pčela, ali ni ta okolnost, na žalost, nije bila iskorištena u odgovarajućoj mjeri. Ipak, kad je austrijska vlast poradila na većem uzgoju pčela u Dalmaciji, pučanstvo drniškog kraja je poslušalo savjet. Kako se kretao broj košnica pčela nakon toga, pokazuju podaci iz sporadičnih godina:⁸⁰

Godina	Košnica	Godina	Košnica
1826.	182	1845.	1.200
1827.	1.236	1857.	621
1828.	747	1880.	375
1829.	1.489	1910.	768

Ove brojke pokazuju velike oscilacije u broju košnica, uzrokovane mnogim razlozima, najviše hladnoćom i vjetrom, ali i slabom građom košnica i neracionalnim postupkom oko pčela. Na žalost, nije poznat nijedan podatak o proizvodnji meda i voska. Dakle, u početku je zabilježen velik broj pčelara, koji su posjedovali do desetak košnica. Spomen zaslužuju Marko Bilić iz Velušića i Mate Matas iz Matasa s 30-tak košnica. Iako je pčelarenje, napose u Zagori, bilo zanemarivano u drugoj polovici toga stoljeća, ono se u drniškom kraju održavalo sve do Prvog svjetskog rata. Istina, i onda je doživljavalo uspone

⁷⁷ SZABO, 40.

⁷⁸ *Gospodarski vjesnik*, Zadar 1917, br. 2.

⁷⁹ DAZd, SR, 1861, XI A, br. 8162(20519).

⁸⁰ DAZd, *Spisi obitelji Boreli*, svež. 109; DAZd, PSN, 1828, VII/1, br. 229/p; 1830, VII/1, br. 700; 1845, I/1, br. 1406/p; *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, 1885, 71; *Gospodarski vjesnik*, 20, Zadar 1912, br. 23.

i padove. Da je tomu bilo tako, svjedoči i činjenica da je 1897. Dalmatinski sabor nastojao podići veliki pčelinjak upravo u Drnišu.⁸¹ Pače, jedan od tečajeva o pčelarstvu u pokrajini održan je sljedeće godine u Drnišu.⁸² Valjda su te činjenice učinile da potom pčelarstvo na tom području doživi određeni uspon, koji je, uvjereni smo, bio od koristi obnašateljima te djelatnosti.

Više pojedinci nego vlast pokušavali su unaprijediti drniško gospodarstvo, napose poljodjelsku proizvodnju. To kazuje i spomenuti pokušaj uspostave pastuharne 1858. god., ali sa samo 2 pastuha. Godine 1869. god. u Drnišu je organizirano Poljodjelsko društvo (*Comizio agrario*), kao prvo takve vrste u Dalmaciji. Pri osnutku ono je imalo 60 članova. U početku je dalmatinska vlada u Zadru pomagala društvo dodjelom rasplodnih brava, bikova, sadnica i drugog.⁸³ Poslije je pomoć izostala, pa je i njegova djelatnost otupila, a potom i sasvim dokinuta.

IV. Šumarstvo

Kako smo vidjeli, šume su pokrivale prilične površine drniškog kraja, čak veće nego one oranica. Štoviše, njihove površine bile su krajem XIX. st. veće nego pedeset godina ranije. One su bile uglavnom u državnom, zajedničkom vlasništvu, pa privatnih gotovo da i nije bilo. Postojeće šume bile su uvijek izložene pustošenju od strane ljudi i životinja. Rijetke privatne ograde bile su smještene na padinama brdâ i planina. Njihovi su vlasnici ondje uzgajali, čuvali i štitili šumska stabla. Do sredine prošlog stoljeća planine su gotovo ogoljele, ostale bez vegetacije. To je onda nametalo potrebu njezine obnove. Poticaj su dali pojedinci, a njima se potom pridružuje vlast. Već oko 1870. god. započelo se s pošumljavanjem goleti Moseća. Nakon toga uslijedilo je pošumljavanje drugih predjela drniškog kraja koji su vapili za vegetacijom. Tako se dogodilo da je do sredine 1884. god. u čitavoj općini zasađeno 226.000 šumskih sadnica. Potom je bio pošumljen i dio padina Promine.⁸⁴

To se radilo iz dva razloga. Naime, kao drugdje i ondje su šume omogućavale koliku-toliku sječû drva, te ispašu blaga, napose onoga sitna zuba. Istina, obnova šuma tekla je vrlo sporo. Ipak, potkraj XIX. st. na drniškom ih je području malo. Ponegdje ima oaza visokog šumskog drveća. Tako se kao posebnost navodi da u selu Umljanović postoje hrastovi debljine dva hvata u promjeru.⁸⁵ Štoviše, neko doba, sedamdesetih i osamdesetih godina ondje je sječena manja količina rujevine, čije se lišće prodavalo

⁸¹ *Brzopisna izvješća Pokrajinskog sabora dalmatinskoga, 34. zasjedanja, Zadar 1899, 618.*

⁸² Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju pčelarstva Dalmacije do 1914. godine, *Acta historico-oeconomica*, 19, Zagreb 1992, 31.

⁸³ KOSOR, 79-80.

⁸⁴ ISTO, 80-82.

⁸⁵ *Gospodarski list dalmatinski*, 21, 1891, br. 10, Hvat iznosi 1,89 metara.

uglavnom u Trstu.⁸⁶ Najveću korist pučanstvu šume su pružale u ispaši blaga sitna zuba, napose koza i ovaca.

V. Rudarstvo

Najznačajnija nepoljodjelska djelatnost onoga kraja bilo je tada rudarstvo. Ono je pružalo zaradu dijelu njegova pučanstva, kopačima i prijevoznicima rudače. A to nikako nije zanemarivo.

Neki kažu da su još početkom XIX. st. Francuzi koristili siverički ugljen za svoje vojničke potrebe. Naravno, samo površinski. Međutim, o tome nema drugih pojedinosti. Na tome se počelo ozbiljno raditi tek na početku tzv. druge uprave Austrije u Dalmaciji. Naime, još 1819. god. u okolici Drniša iskopane su manje količine mrkog ugljena i preko Šibenika odvožene po jadranskim mjestima.⁸⁷ To je prvi spomen eksploatacije ondašnjih naslaga rude. Tek je 1826. god. tvrtka *Reyen* i *Schlick* iz Beča od vlasti dobila privolu za obilnije njezino korištenje.⁸⁸ Ona je dala obaviti ekspertizu kakvoće rudače na raznim dijelovima padine Promine. Pronađene su bogate naslage prosječno debele 2-4 metra, a ponegdje i 10 metara, s oko 4.500 kalorija.⁸⁹ Kako su rezultati bili pozitivni, predlagala se gradnja pratećih objekata: nastamba za radnike, skladišta i željezničke pruge od rudnika do kraljišta na najprikladnijem mjestu na moru. No, to su bili tek planovi. God. 1830. tvrtka je *Rotschild* iz Beča obavljala istraživanje naslaga ugljena kod Siverića, Tepljuha, Badnja i Velušića.⁹⁰ Zasigurno je i to urodilo pozitivnim rezultatima, koji su obećavali dugotrajnu eksploataciju. Ipak, intenzivniji iskop rude uslijedio je tek 1834. god., te potom dugo ispitivane druge mogućnosti u vezi s tim. Jadransko društvo za iskop ugljena je 1836. u Drnišu otvorilo svoj Rudarski ured (*Ufficio montanistico*),⁹¹ što je pretpostavljalo početak većeg, intenzivnijeg iskorištavanja naslaga ugljena.

Zahvaljujući ulaganju tvrtke *Rotschild*, ugljen se počeo iskopavati kod Siverića i Tepljuha. To se s razlogom držalo značajnim korakom za gospodarstvo toga kraja. Kod Siverića su otvorene dvije galerije. Ondje je u početku stalno radilo 100, a po potrebi još 50-60 ljudi, seljaka, koji su dobivali plaću od 16-30 karantana dnevno.⁹² Sljedećih godina ondje je oblikovan istinski radni pogon, sličan onima takve vrste u Europi. Stoga neki upravo rudare u Siveriću svrstavaju među rijetke onodobne radnike u Dalmaciji.⁹³ Poduzetnici su ondje godišnje ulagali na stotine tisuća fiorina, ali su korupcija i drugi

⁸⁶ Leopold STOCKHAMMER, *Relazione sulle condizioni economiche della Dalmazia*, Zadar 1878, 61.

⁸⁷ PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, str. 70-71.

⁸⁸ DAZd, *Spisi Pokrajinskog financijskog ravnateljstva za Dalmaciju*, svež. 27, VI, 4B. I.

⁸⁹ ISTO, svež. 25, VI, 4B. I.

⁹⁰ DAZd, SOPZ, svež. 42, br. 1362.

⁹¹ DAZd, SOPZ, svež. 3, IX/17, br. 9339; svež. 66, br. 9344; *Problemi privrednog razvoja sjeverne i srednje Dalmacije i dijela zapadne Bosne*, I, Zagreb 1956, 83.

⁹² PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, str. 71; KOSOR, 82.

⁹³ Grga NOVAK, *Dalmacija na raskršću 1848. god.*, Zagreb 1948, 22.

razlozi podrivali pothvat u Siveriću.⁹⁴ Untoč poduzetim tehnološkim mjerama, količine iskopa nisu bile velike, razmjerne. U razdoblju od 1837. do 1848. god. proizvodnja ugljena kretala se ovako:⁹⁵

Godina	Kvintala
1837.	75.040
1838.	70.767
1839.	72.800
1840.	79.900
1841.	96.880
1842.	43.582
1843.	41.102
1844.	44.144
1845.	61.292
1846.	75.354
1847.	58.879
1848.	86.178

Prema tome, proizvodnja kamenog ugljena jako je oscilirala iz godine u godinu. Najveća proizvodnja bila je 1841., a najmanja dvije godine potom. To je predstavljalo tek 0,92% iskopa ugljena u Monarhiji. Neki su tvrdili da se ondje godišnje može iskopati čak 112.000 kvintala ugljena,⁹⁶ ali se nije dostigla ta količina. Poduzetnike je radna snaga u rudnicima (rudniku) stajala samo do 1.000 fiorina mjesečno, dok se vrijednost iskopanaog ugljena cijenila do 29.000 fiorina. A to znači veliku dobit vlasnika tvrtke. Već je onda shvaćena pogubnost činjenice što je eksploatacija rudnika bila u rukama stranaca. Međutim, u Dalmaciji tada nije bilo kapitala potrebnog za takav pothvat, što je širom otvaralo vrata onom stranom.

Godine 1856. ugljenokop u Siveriću pretrpio je veliki požar, koji ga je gotovo uništio. Obnovljen je tek za dvije godine. I pored činjenice da je rudnik znao poslovati s pasivom, *Rotschild* ga je nastavio voditi, eksploatirati. Već 1859. god. postignut je povoljan ishod poslovanja,⁹⁷ nakon što je spomenuti svoje akcije 1857. godine prodao obiteljima Makale i Galvani iz Šibenika za svotu od 12.000 fiorina. To nije bila primjerena cijena.⁹⁸ Godine 1858. iskopano je 83.383 kvintala ugljena.⁹⁹ Novi vlasnici su u rudnik ulagali neznatan kapital.

⁹⁴ *Il Dalmata*, 7, Zadar 1872, br. 93.

⁹⁵ PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, str. 72.

⁹⁶ DAZd, SR, 1842, I/13, br. 1585.

⁹⁷ Stijepo OBAD, *Gospodarske prilike u Šibeniku i okolici sredinom devetnaestog stoljeća*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 3, Zagreb 1976, str. 57, bilj. 73.

⁹⁸ KOSOR, 82.

⁹⁹ *Problemi privrednog razvoja ...*, str. 37.

Proizvodnju su usmjerili prema novim uputama, što je urodilo boljom zaradom. Ipak nisu izdržali dugo, pa su siverički rudnik ubrzo prodali (1873) jednom talijanskom društvu za preko 150.000 fiorina. Jedan od iskopa u Promini (Benvenuto), koji je već bio pred potpunim iscrpljivanjem, bio je neko doba u vlasništvu Mergela Schifera, jamačno iz Beča. Tako su rudnici opet došli u ruke stranog kapitala i njegovu ostali vrlo, vrlo dugo. Talijani, vlasnici rudnika u Siveriću odmah su nastojali na njegovu proširenju, što je pretpostavljalo razmjernan iskop rude. Poznato je da je u desetgodištu od 1862. do 1871. iskopano 1,060.405 stotinjaka funti ugljena, što znači da proizvodnja, u poredbi s prethodnim razdobljem nije mnogo unaprijeđena.¹⁰⁰ Godine 1871. ugljen je ondje kopan u dubini do samo sedam klaftera, kako svjedoči suvremenik, a iskop u skladišta odvožen malom željeznicom s dva vagoneta, koju je vukao konj.¹⁰¹ Ni sljedećih godina iskop rude nije bio veći, nego je, čini se, stagnirao. Naime, zna se da je 1874. godine iskopano tek oko 150.000 stotinjaka funti rude.¹⁰² Najbolji engleski ugljen je tada imao 8.677, a prominski pak 6.480 kalorija, po čemu je stajao odmah uz bok onih prvih, kvalitetnijih od onog kopanog u Francuskoj.

Za drniški kraj važnije od toga bila je zaposlenost ljudi u rudnicima, odnosno visina zarade. Potkraj prve polovine toga stoljeća ondje je znalo biti uposlano do 250 radnika-rudara, a 1853. bilo ih je pak zabilježeno oko 300.¹⁰³ Sedam godina potom njihov broj je smanjen na 200, da bi 1871. god. bio sveden na samo osamdesetak radnika, s dnevnicom od 50-80 soldi (karantana).¹⁰⁴ Upravo ta činjenica pokazuje da je rudnik tada proživljavao teške dane, zacijelo uzrokovane prejakom konkurencijom engleskog ugljena na tržištu. Srećom, to je potrajalo kratko. Već 1873. ondje je zaposleno 260 rudara,¹⁰⁵ redom domaćih ljudi-seljaka. Te brojke daju barem naslutiti koliko je ondašnjih obitelji stjecalo prihod za njihovo življenje, održavanje.

Početak osamdesetih godina rudnik je u Siveriću ponovno doživio veliku nesreću. Godine 1881. u njemu je opet izbio požar, a zbog slabog načina iskopa došlo je do urušavanja rude. Srećom, nije bilo tragičnih posljedica po ljude.¹⁰⁶ Vlasnici i pored toga nisu mnogo marili za unapređenje rada u rudniku na padini Promine. Stoga se u njegovim galerijama jedva moglo raditi jer se na određenoj visini stvarao otrovni plin, pa je, oko 1890., život 180 radnika u njemu vrebalo tisuću opasnosti, napose noću, za vrlo slabe vidljivosti.¹⁰⁷ Po jednoj vijesti tada je u Promini bilo 12 rudokopa, valjda onih

¹⁰⁰ Oliver FIJO, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878-1918*, Zadar 1962, str. 31, bilj. 42; MASCHEK, *Manuale per regno ... za 1873*, 66-67.

¹⁰¹ DAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, kut. 8, *Miscellanea 1871*.

¹⁰² STOCKHAMMER, 41.

¹⁰³ DAZd, SOPZ, svež. 180, 1854, sveščić 1, br. 275.

¹⁰⁴ ISTO, svež. 203, br. 461; *Spisi obitelji Zanchi*, V, *Miscellanea*.

¹⁰⁵ KOSOR, 87. Suvlasnik rudnika Pally je 1873. namjeravao na Roškom slapu uspostaviti tvornicu stakla (NL, 12, 1873, str. 35).

¹⁰⁶ *Narodni list*, 20, 1881, br. 90; DAZd, SR, 1881, III G, br. 924.

¹⁰⁷ Giuseppe MODRICH, *La Dalmazia*, Torino-Rim 1892, 443-444.

površinskih,¹⁰⁸ pored onoga pod zemljom. U tako neprikladnim uvjetima iskopavala se mala količina rude. Znamo da se 1888. planiralo kopanje 30.000 tona rude godišnje,¹⁰⁹ što je ostvarivano, ako ne u većoj, ono barem u tolikoj količini. Godine 1897. siverički rudnik ugljena prostirao se na 4,783.338 četvornih metara, kada je 180 rudara iskopalo 64.980 tona ugljena.¹¹⁰ Prvih godina ovog stoljeća iskop ugljena započeo je još u Velušiću i Kalunu, također u Promini. Od tada je ondje kopano i preko 150.000 tona rudače godišnje.¹¹¹ A to znači znatan porast proizvodnje ugljena, odnosno pojačanu eksploataciju rudnika.

Doznali smo da je 1897. god. u siveričkom rudniku bilo zaposleno 180 radnika. Neki kažu da je tada ondje bilo zaposleno samo nekoliko desetina radnika, a drugi pak da ih je ponekad bilo čak 1.160, pa je za rad na poljima nedostajalo radne snage.¹¹² Prvih godina ovoga stoljeća u prominskim je rudnicima znalo sezonski raditi do 795 ljudi.¹¹³ Uvjeti rada u rudnicima bili su vrlo teški. Bilo je slučajeva prodiranja vode, urušavanja i izbojanja požara, što je predstavljalo opasnost po živote rudara. Tako se, primjerice, 14. veljače 1907. u Siveriću dogodila nesreća u kojoj je život izgubio jedan, a lakše ili teže ranjeno šest rudara.¹¹⁴ Niske plaće, odnosno male nadnice uzrokovale su radničke štrajkove (1891, 1907, 1908, 1909, 1911).¹¹⁵ Među zaposlenima je i tada bilo mnogo žena i djece. U jami se znalo raditi učinkovito devet, a na površini pak deset sati dnevno.

Treba reći i to da je još 1847. god. kod Kljaka pronađen boksit, koji je eksploatiran tek za Prvog svjetskog rata. Na lazište asfalta kod Štikova počelo se eksploatirati 1907. godine.¹¹⁶ Nažalost, svi rudnici ovog kraja bili su gotovo uvijek u rukama stranog kapitala, koji je onda iz njih izvlačio najveću korist. Svejedno je kopanje ugljena u Siveriću i Velušiću tvorilo poglaviti dio rudarstva Dalmacije toga doba. Njihova korisnost za ondašnje pučanstvo ogledala se određenom zaradom na iskopu i prijevozu rude.

¹⁰⁸ RADIĆ, 574.

¹⁰⁹ *Smotra dalmatinska*, 1, Zadar 1888, br. 36.

¹¹⁰ Državni arhiv u Splitu, *Spisi Trgovačko-obrtničke komore*, 1898, br. 420.

¹¹¹ KOSOR, 84; *Smotra dalmatinska*, 21, 1908, br. 94. Prema jednom izvoru u Siveriću je do 1874. god. prosječno kopano 6.300, a od te do 1900. god. pak 29.000 tona ugljena godišnje (*Problemi privrednog razvoja ...*, str. 84). Drugi podatak kaže da je 1898. ondje iskopano samo 160.000 kvintala ugljena, uz rad 400 rudara (*Pučki list*, Split 1899, br. 8).

¹¹² SZABO, 40; FENZI, 13.

¹¹³ *Smotra dalmatinska*, 21, 1908, br. 94; 25, 1912, br. 103.

¹¹⁴ *Narodni list*, 46, 1907, br. 14.

¹¹⁵ *Narodni list*, 30, 1891, br. 13; *Hrvatska riječ*, Šibenik 1909, br. 160; *Naše Jedinstvo*, Šibenik 1911, br. 57, 65, 68.

¹¹⁶ *Problemi privrednog razvoja ...*, str. 40.

VI. Preradba

Preradba je u prvom redu ovisila o poljodjelskoj proizvodnji. Ondje je bilo obrtništva kao i drugdje u pokrajini. To isto vrijedi i za kućnu radinost. Sve se izrađivalo gotovo isključivo za potrebe vlastita domaćinstva. Tek nešto malo za prodaju. I to je razlog da se nešto reče i o toj djelatnosti na ovom području.

Najviše u varoši Drniš, ali i drugim većim naseljima njegova područja uvijek je bio pokoji zidar, stolar, kovač i obućar, koji su zadovoljavali potrebe pučanstva. Najveći problem općine na početku ovog razdoblja bili su seoski karovi, kao jedina sredstva u prometu ljudi i tereta. Zasigurno je upravo to potaklo vlast da 1819. god. drniški kvartir pretvori u kolarsku radionicu.¹¹⁷ Alat je nabavljen u Ljubljani i Koruškoj, a željezo i drugi materijal za izradu kola u Rijeci. Naravno, kako ondje nije bilo ljudi vičnih tom poslu, država je skrabila o naukovanju domaćih ljudi, te je ubrzo radilo nekoliko kovača i kolara.¹¹⁸ Od tada se ondje pravi nekoliko karova godišnje, ovom području tako potrebnih prijevoznih sredstava. Ta radionica je djelovala vrlo dugo, vjerujemo, do druge polovine toga stoljeća.

Kako je izgledalo obrtništvo drniškog kraja u prvoj polovini XIX. stoljeća pokazuju dva izvora. Tako se zna da je 1841. u samom Drnišu bilo devet mesara, 4 mlinara, 4 pekara, 5 zidara i postavljaja krovova, 6 kovača, 2 kolara, 4 drvodjelca, 3 postolara, 2 krojača, 2 bačvara, 2 brijača, te po jedan potkivač, svilar, kavanar, bojadisar i dimnjačar. U okolnim selima bilo je čak 13 bačvara, te 7 zidara i postavljaja krovova. U Siveriću je također bio jedan izrađivač seoskih kola.¹¹⁹ Desetak godina potom (1853) u Drnišu je zabilježena nazočnost čak 12 mesara, 7 pekara i 1 brijača. Pored toga ondje su postojale dvije radionice: mesna (valjda kobasica) i bojadisaonica Petra Miovića s tri radnika.¹²⁰ Jamačno su djelovale na principu manufaktura zakašnjelog tipa. Drugi obrtnici, začudo, nisu navedeni, ali ih je neprijeporno još bilo. Još bolji uvid u ondašnje obrtništvo pruža izvor iz 1858. godine. Tada je u preturi bilo 13 kovača, 10 izrađivača kruha (panificatori), 4 drvodjelca, 4 pekara, 3 zidara, 3 postolara, 2 oružara, te po jedan krojač, papučar, mesar i bojadisar.¹²¹ Ti su obrtnici zadovoljavali sve potrebe pučanstva raznim izrađevinama neophodnim svakom seoskom domaćinstvu.

Dvije godine potom (1860) u Drnišu su bila 2 mesara, 3 mlinara, 9 pekara, 1 brijač, 2 potkivača, 2 krojača, 4 kovača, 2 kolara, 5 zidara, 3 postolara, 3 drvodjelca, te po jedan urar, sedlar i oružar. U Siveriću su bila dva vapnara, u Biočiću, Tepljuhu i Miriloviću po jedan kovač, a u Kanjanima jedan oružar. Sveukupno četrdeset pet obrtnika raznih

¹¹⁷ DAZd, *Spisi Pokrajinskog računovodstva u Zadru*, svež. 22, br. 5; PSN, 1822, VII/1, br. 614/p.

¹¹⁸ PERIČIĆ, *Gospodarske prilike ...*, str. 83.

¹¹⁹ DAZd, PN, 1842, I/3, *Circolo di Zara*.

¹²⁰ DAZd, SOPZ, svež. 180, svešćić 1, br. 175. Godine 1808. u okolici je bila uspostavljena vapnara, ložena ugljenom. Zakratko (KOSOR, 82).

¹²¹ LAGO, I, CXXXI-CXXXVI.

struka.¹²² Malo potom u općini su 53 obrtnika raznih struka,¹²³ dakle nekoliko više nego ranije. To bi moglo značiti da je i poslije obrtništvo bilo na toj razini, što ne mora biti točno. Zna se da je 1880. god. sâm Drniš plaćao vlastima 425 fiorina godišnje, a ukupno pučanstvo općine 664 fiorina obrtnine. Dakle, središte općine plaćalo je više od polovine svih ostalih njezinih naselja.¹²⁴ Zasigurno je tu uključena i obveza mlinara spram države, odnosno pokrajinske blagajne.

VII. Mlinarstvo

Mljevenje žita bilo je i u prošlom stoljeću velikim problemom Dalmacije, pa i drniškog kraja. Jedni su to radili ručnim mlinovima, žrvnjevima, a drugi u vodenicama, dakle mlinovima na pogon tekuće vode. Pri nekim vodenicama bile su i suknare. Pučanstvu drniškog kraja bile su na korist vode Krke i Čikole.

Neke su mlinice ondje postojale otprije, ali su zahtijevale stalne opravke. To je bio jedan od poglavitih razloga što nisu mogle zadovoljavati potrebe ondašnjeg pučanstva. Dvadesetih je godina stoga na Roškom slapu bila izgrađena nova suknara.¹²⁵ Ni to nije zadovoljavalo potrebe pa je vlast 1859. god. dopustila Mati Galiću iz Bogetića da sagradi mlinicu na Krki nedaleko Visovca.¹²⁶ Upravo u to doba u drniškom je kraju bilo 13 mlinova za žito, s 42 kamena kola, koji su podlijevali plaćanju mlinarine. Mnogo više bilo je mlinova i suknara koji nisu podlijevali toj daći.¹²⁷ Neki od njih nisu bili u funkciji, makar privremeno. Godine 1862. na vodenim je tokovima drniškog kraja bilo 19 vodenica, čiji su vlasnici bili iz Drniša i okolnih sela. Četiri od njih, na Roškom slapu, bile su vlasništvo spomenutog Mate Galića, dok su tri mlinice na Čikoli pripadale Luki Biliću. Tri godine potom je 13 mlinica podlijevalo industrijskom nametu.¹²⁸ A bilo ih je mnogo više.

Kada je 1874. god. obavljen popis mlinica za žito u čitavoj Dalmaciji, zabilježeni su, dakako, i oni u drniškoj općini. Tada su njezini stanovnici posjedovali šest mlinova na Roškom slapu, sedam na Čikoli, pet na Vrbi, dva na Otavcu, te po jednoga u Grabovcu i na Jezeru. Dakle, ukupno 23 mlinice, redom na vodeni pogon. Približno je toliko u njima bilo "strojeva", mlinskih kamenova. Odatle je vidljivo da je obitelj Galić otuđila ili zapustila tri svoja mlina.¹²⁹ Nemamo potonjih vijesti o toj djelatnosti, ali se može pretpostaviti da se ona u sljedećim desetljećima nije bitno izmijenila. Štoviše, česti povodnji Čikole znali su, kao ono 1894, razoriti tamošnje mlinice i suknare. Početkom ovoga stoljeća počela je

¹²² DAZd, SOPZ, svež. 203, br. 461.

¹²³ *Statistica generale* ..., II, 37.

¹²⁴ *Statistika obćina kraljevine Dalmacije*, Zadar 1882, 6-7.

¹²⁵ Š. PERIČIĆ, Problem dalmatinskog mlinarstva u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 34, 1992, 163.

¹²⁶ ISTO, 166, 173.

¹²⁷ ISTO, 178; DAZd, *Spisi Pokrajinske financijske uprave za Dalmaciju*, svež. 52, br. 9333; LAGO, I, CXXXVI.

¹²⁸ DAZd, *Spisi Pokr. fin. uprave za Dalmaciju*, svež. 52, br. 9333.

¹²⁹ DAZd, SR, 1875, XI E, br. 313.

modernizacija mljevenja i žita. Naime, tada u Drnišu nalazimo jedan mlin, koji je zadovoljavao potrebe lokalnog pučanstva.¹³⁰ Jamačno su slični pogoni otvoreni i drugdje na tom području.

VIII. *Promet i trgovina*

Na početku ovog razdoblja sela drniške okolice bila su slabo povezana putovima sa svojim upravnim središtem, iako su neki od njih već bili projektirani ili trasirani. Postojeće saobraćajnice bile su jedva prohodni kolski putovi. No, stanje se donekle mijenja već u drugom desetljeću XIX. stoljeća. Naime, u svrhu olakšanja trgovine između Vrlike i Šibenika, tada je otvoren prometu značajan kolski put na relaciji Vrlika-Drniš, a ubrzo i onaj između Drniša i Muća. Postojao je i kolski put koji je povezivao Drniš s Roškim slapom. K tome, stara cesta Skradin-Šibenik račvala se preko Drniša i Knina prema Grabu na dalmatinsko-bosanskoj granici. Upravo je to učinilo da je ta varoš Drniš već onda držana "malim središtem dalmatinske trgovine" (1818).¹³¹ Cesta koja je vodila od Šibenika prema turskoj granici zvala se državnom (*strada erariale*) jer je o njoj ona skrabila. Njezina dionica između Šibenika i Drniša bila je proširena i poboljšana 1841. na trošak države i Društva za eksploataciju kamenog ugljena u Promini. Budući da se pomišljalo ugljen odvoziti preko Roškog slapa, tom je prilikom donekle uređena i ta cesta.¹³² Ona se ondje spajala s onom koja je povezivala Ostrovicu sa Zadrom. Kolski put preko Kričaka prosljeđivao je za Muć i Split. Drugi putovi, oni koji su povezivali okolna sela i planine, bili su prikladni jedino konjanicima (*cavalcabili*). Neki kolski putovi bili su poboljšavani donekle javnim radovima u gladnim godinama, kako je to bio slučaj 1847/1848. godine, pa je sredinom toga stoljeća Drniš postao značajnim čvorištem trgovačkih putova Dalmacije.¹³³

Dugo su u drniškom kraju rabljena malobrojna kola grube, neprikladne gradnje. Ona su služila uglavnom za prijevoz poljskih proizvoda do seljačkih kuća. Kad je u Drnišu osnovana radionica seoskih kola, njihova je gradnja uvelike unaprijeđena, a broj umnožen. Godine 1830. bilo ih je ondje 227.¹³⁴ Potom je njihov broj, začudo, jako opao. Tako ih je u petom desetljeću bilo oko 140, a u sljedećem preko 154. Manji broj rabio se za prijevoz ugljena od Promine do Šibenika, a veći za prijevoz ljudi i tereta na tom području.¹³⁵ Ostali u uporabi sve do naših dana.

¹³⁰ DAZd, *Spisi konzulata kraljevine Italije*, svež. 47, poz. 11. Bio je to stroj od 25 KS talijanske proizvodnje, vlasnika Ivana Skelina (*Il Dalmata*, 39, 1904, str. 90).

¹³¹ DAZd, Knjižnica, *rukopis br. 5*, list 27-28; *Miscellanea*, svež. 23, poz. 37, l. 18.

¹³² DAZd, PSN, 1845, I/1, br. 1406/p.

¹³³ STULLI, Građa o gospodarstvu Dalmacije ..., str. 150; LAGO, I, XXI.

¹³⁴ DAZd, *Razni spisi Namjesništva*, svež. 21, br. 12125.

¹³⁵ DAZd, PSN, 1845, I/1, br. 1406/p; LAGO, I, LXIX.

I poslije su održavani kolski putovi i ceste, pa i onaj longitudinalni koji je povezivao Vrbnik sa Širitovcima.¹³⁶ Koliko se zna, drugi više nisu otvarani jer su postojeći bili zadovoljavali prometne potrebe. Komunikativnost na ovom području još je povećana gradnjom željezničkih pruga. Netom su došli u posjed rudnika u Promini, Talijani su pokušali potaći gradnju željezničke pruge od Siverića do mora, Šibenika, ali u tome nisu uspjeli.¹³⁷ No, ubrzo je vlast započela gradnju željezničkih pruga Siverić-Split i Perković-Šibenik, koje su predane prometu 1877. Desetak godina potom (1888) izgrađena je ona koja je povezivala Siverić s Kninom. Drniš je imao najveću korist od one koja je povezivala Siverić sa Šibenikom, kojom je otada krenuo povećani prijevoz rudače, brži i jeftiniji.¹³⁸ Tako je Drniš postao značajnim trgovištem između Šibenika i njegova dubokog kopnenog zaleđa.¹³⁹ To je donekle utjecalo na njegov razvitak, posebno gospodarski.

Trgovački promet pučanstva u prvoj polovini XIX. st. temeljio se uglavnom na izvozu živoga blaga, voska, meda, žita i ogrjevnog drva, te uvozu morske soli, vina, rakije, maslinova ulja, platna, obrađenog željeza i manufakturne robe. Taj su promet obavljali isključivo drniški trgovci, na veliko i malo. Godine 1815. u Drnišu postoje dućani za prodaju vina i živežnih namirnica na malo,¹⁴⁰ čiji je broj s vremenom bivao sve veći. Naime, desetak godina potom ondje djeluje već desetak trgovaca na malo i veliko, među kojima se poslovnošću isticao Ante Štrkalj.¹⁴¹ Dakako, sljedećih desetljeća trgovačka je djelatnost stalno rasla. To svjedoči postojanje (1858) 14 dućana manufakturne robe svake vrste, 7 dućana živežnim namirnicama i onaj sirovih koža.¹⁴² Malo zatim samo je u Drnišu bilo 13 dućana mješovite robe, jedan prodavač duhana, 11 gostionica, te po jedna krčma i kavana.¹⁴³ Jamačno je tada ondje bilo i prodavača druge robe i namirnica. Među tadašnjim trgovcima osobito se isticala obitelj Miović.¹⁴⁴

Jedan izvor kazuje da su tridesetih godina XIX. st. Drniš i Skradin trgovački stagnirali.¹⁴⁵ No, već tada su svake srijede i subote u Drnišu održavani pazarni dani, kad su seljaci iz okolice ondje prodavali živo blago i žito, a kupovali potrebne stvari za domaćinstvo, te odjevne predmete i obuću koju nisu pravili sami. Sva sela su za blagdanskim dana posjećivali stanovnici susjednih sela. Jednako tako pazarni su dani održavani u Vrlici, Kninu, Skradinu, Šibeniku i Trogiru, kamo je odlazilo i pučanstvo

¹³⁶ DAZd, *Spisi obitelji Zanchi*, kut. 8, *Miscellanea* 1871.

¹³⁷ *Il Dalmata*, 7, Zadar 1872, br. 93.

¹³⁸ KLAJČ, 160; KOSOR, 91-92; *Dalmacija 1870*, Zadar 1972, 31, 35; Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 294.

¹³⁹ LAGO, I, XXXI; SCHATZMAYER, 57.

¹⁴⁰ DAZd, *Miscellanea*, svež. 191, poz. 19.

¹⁴¹ ISTO, svež. 23, poz. 37, l. 16-17.

¹⁴² LAGO, I, XXXI.

¹⁴³ DAZd, SOPZ, svež. 203, br. 461.

¹⁴⁴ Njezin član Petar je još 1849. postao vlasnikom 96 solina u Paškoj uvali, koje je on obnovio i osuvremenio svojim kapitalom (*Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga*, Posebno izdanje Historijskog arhiva u Pazinu i Rijeci, 10, Pazin-Rijeka 1988, 32, 34). Tako je oplodio svoj kapital.

¹⁴⁵ STULLI, *Grada o gospodarstvu ...*, str. 150.

drniškog kraja, uvijek u svrhu trgovanja, prodaje i kupovine. U drugoj polovini prošlog stoljeća godišnji je sajam u Drnišu održavan 21. rujna. Ipak, najznačajniju trgovačku aktivnost Drniša u drugoj polovici prošlog stoljeća predstavlja prodaja viškova vina, napose *hrvaštine* u Gospiću i Sinju.¹⁴⁶ Drniški su trgovci poslije vinom trgovali isključivo s Ličanima, koji su onamo osobno dolazili. Začudo, bilo je tada i slučajeva kupovine talijanskih vina u svrhu njihove prodaje u Lici.¹⁴⁷ Na žalost, nisu poznate količine prodavana vina u tom i drugom smjeru. Zna se tek da su trgovci upravo na taj način stjecali priličan imetak. Ta se trgovina održala sve do Prvog svjetskog rata, oplodjujući tako dotle stečeni kapital.

Određenu korist izvlačili su Drnišani od prodaje, odnosno prijevoza ugljena do Šibenika, do njegova stjecanja željezničke pruge. Stoga ćemo navesti neke podatke o njezinom izvozu preko luke. Samo je, primjerice, u osam mjeseci 1842/1843. preko Šibenika iz rudnika Promine izvezeno 56.988 stotinjaka ugljena.¹⁴⁸ Dapače, 1877. izvezeno je 56.548, a sljedeće godine pak 159.160 kvintala kamenog ugljena. Slično je bivalo i drugih godina, kada su u lučka skladišta dovožene oscilativne količine rude, što su činili drniški prijevoznici i tako zarađivali određenu svotu novca. Naravno, slično je nastavljeno i poslije, ali to nije bilo ni od kakvog značenja za pučanstvo Drniša i njegove okolice.

IX.

Kako se vidi, pučanstvo drniškog kraja je tijekom XIX. stoljeća u prvom redu živjelo od poljodjelstva, napose vinogradarstva i stočarstva. Za razliku od drugih dijelova Dalmacije, ondje se uzgajao krumpir u priličnoj mjeri. Te djelatnosti ponekad su donosile određene viškove. Najznačajnija nepoljodjelska djelatnost ondašnjeg pučanstva bilo je rudarstvo, iako je ono gotovo uvijek bilo u rukama stranog kapitala. Ono je pružalo zaradu dijelu pučanstva radom u rudokopima i prijevozom rudače. Kao drugdje u pokrajini, i ondje je bilo obrtništva i kućne radinosti. Kako je Drniš postao čvorištem kopnenih, cestovnih i željezničkih komunikacija, to je pozitivno utjecalo na njegovu trgovinu. Najznačajnija je bila prodaja vina Ličanima, ona je nekim drniškim trgovcima omogućila stjecanje određenog kapitala. A sve je to nekim domaćinstvima obogaćivalo obiteljski budžet, odnosno dizalo životni standard.

¹⁴⁶ MASCHEK, *Manuale... za 1876/77*, 112; KLAJIĆ, 59.

¹⁴⁷ KOSOR, 71.

¹⁴⁸ FIJO, str. 31, bilj. 42; Š. PERIČIĆ, Prilozi iz gospodarskog života Šibenika u XIX. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zadru*, 29-30, Zadar 1983, 142-148.

Šime Peričić: A CONTRIBUTION TO THE ANALYSIS OF THE ECONOMIC
SITUATION IN THE DRNIŠ REGION DURING THE 19th CENTURY

Summary

The economic circumstances in the Drniš region in the past and therefore during the 19th century have remained almost unknown to scholarship and the broader public. This is the reason the author undertook the study of these circumstances and their development during the last century as these can be reconstructed from preserved sources. The author establishes that the inhabitants of the Drniš region during this period primarily depended on agriculture, especially on livestock raising and on the production of wine. At times these activities yielded surplus products. In addition, the people at that time were engaged in mining. Regretably, the mines were always owned by foreign capitalists. As elsewhere in Dalmatia, the Drniš region had its share of cottage industries and handicrafts. The miller's trade was well developed. Since Drniš during this period became an important junction of overland communication, this had a positive influence on its trade. All of this enabled its populace to enjoy a higher standard of living in comparison with the majority of the population of the Dalmatian hinterland (Zagora).